

Bírálati vélemény

Fülemile Ágnes: A jelképpé vált táj – Kalotaszeg. A tájértelmezés, imázsteremtés, jelentésalkotás és identitásképzés konstrukciós folyamatai egy emblematikus történeti, néprajzi táj példáján

c. MTA doktori értekezéséről

Kalotaszeg nem csak Erdély, hanem a történelmi Magyarország egyik legkarakteresebb néprajzi tája. Kultúrájának gazdagsága és sokszínűsége miatt már a 19. és a 20. század fordulóján a néprajzkutatók, a művészek, az építészek és a zenetudósok érdeklődésének középpontjában állt. A nemzeti reprezentáció és a művészi megújulás egyik forrásvidéke, talán túlzás nélkül mondhatjuk, ikonikus helye lett. A különféle szaktudományok akkor is, azóta is sokat foglalkoztak vele, értelemszerűen már nem csak magával a szubrégióval, hanem annak recepciójával és hatásával is. Nagy örökséggel kellett tehát Fülemile Ágnesnek szembesülnie, amikor Kalotaszeg jelképpé válásának mindennél átfogóbb kutatására és vizsgálatára vállalkozott. Mintegy harminc évet szentelt ennek a munkának, melynek mérföldköveit tanulmányok és könyvek sora jelzi. A végeredmény a jelen disszertáció, amelyet nyugodtan lehet monumentálisnak nevezni: terjedelme 596 oldal, a lábjegyzetek száma 1188, a leütések száma több mint egymillió, a képeké pedig 375. E rendkívül terjedelmes munka kezelhetőségét elősegíti, hogy az anyag egy részét – szövegeket is – a szerző a lábjegyzetekbe rendezte, ezáltal biztosítva az így is bőséges főszöveg lendületét.

A feldolgozás rendje lényegében kronologikus. Kalotaszeg „felfedezése” az első nagy egység, amelyben a szerző megvizsgálja, hogyan vált eredendően a néprajzi táj, annak épületei, textilművészete, illetve népviselete országosan ismertté, miként képviselte a nagy országos és nemzetközi kiállításokon a régiót, vagy akár Magyarországot. A téma kibontása alkalmat ad a magyar néprajztudomány megszületésének és kifejlődésének bemutatására – hiszen Kalotaszeg annak egyik

elsődleges tárgyát képezte –, beleértve tárgykultúrájának és zenéjének feltárását, emlékeinek gyűjtését. Nem kevésbé izgalmas annak a folyamatnak a prezentálása, melynek során a népi kultúra a magas kultúra ihletőjévé vált, legyen az az építészet Kós Károly és a Fiatalok építészcsoport jóvoltából, vagy a képző- és iparművészet Körösfői Kriesch Aladár, illetve gödöllői művészttelep révén. Hasonló folyamat tárul fel az értekezésben a zene területén, Bartók Béla és Kodály Zoltán tevékenységének elemzésekor. A téma tárgyalása alkalmat ad a disszerensnek a társadalmi háttér széles spektrumának érzékeltetésére, a szereplők bemutatására, akik a kalotaszegi népi kultúra megismertetésében, illetve felkarolásában szerepet játszottak, legyen az a Bánffyhunyadon élő Gyarmathy Zsigáné, illetve Gyarmathy-házaspár, vagy akár a lányának, Mária Valéria főhecegnőnek kalotaszegi kelengyét ajándékozó Erzsébet királyné. A disszertáció következő része a trianoni békediktátum utáni megváltozott körülmények között létező, az anyaországtól elvágott Kalotaszeget mutatja be. Külön témát képvisel 1940-1944, Észak-Erdély és Székelyföld visszacsatolásának időszaka, amikor Kalotaszeg fogalma újból szimbolikus tartalommal telik meg. A részletes bemutatás kiemeli a turizmus szerepét – ez egy viszonylag új kutatási aspektus –, illetve annak vizuális, nyomtatott eszközeit, mint a könyvek, brossúrák, plakátok, képeslapok. A II. világháború után, a kommunista rendszer létrejöttével Kalotaszeg a korábbiaknál erőteljesebben elzáródik a Magyarországtól, hogy aztán a viszonyok enyhülésével az anyaországiak újból felfedezhessék, és inspirációt kaphassanak, legyen az olyan „civil” jelenség formájában, mint a tömegeket megérintő táncházmozgalom, vagy a Makovecz Imre és Csete György nevével fémjelzett organikus építészet kibontakozása. A disszertáció utolsó szakasza Fülemile Ágnes – valamint férje és pályatársa, Balogh Balázs – személyes helyszíni bejárásaik, ott-tartózkodásaik nyomán a közelmúlt és a jelen viszonyainak elemzését adja.

A másfél évszázad jelenségeinek és eseményeinek gazdag szövetét behatóan elemző értekezés már a tárgyából eredően is multidiszciplináris megközelítést igényel. Ezt a szerző – aki az ELTE-n történelem, művészettörténet és néprajz szakon végzett – a legmagasabb szinten valósította meg, a különböző tudományágak, illetve szubdiszciplinák módszereit és eredményeit értő módon ötvözve. Azon kívül, hogy a disszerens a helybeli és a magyarországi tárgyi anyagot és fejleményeket szintetizáló módon taglalja, nem hagyja figyelmen kívül a nemzetközi tudományos és művészeti

jelenségeket, legyen az etnográfia tudományának tágabb kontextusa, a világkiállítások és egyéb kiállítások története – benne a magyar szervezők részéről a kalotaszegi építészet és művészet szerepeltetése –, vagy az analóg finn és skandináv törekvések és a képviselőikkel létrejött személyes kapcsolatok. A szerző magától értetődően támaszkodik a témával kapcsolatos, kiterjedt magyar szakirodalomra, de magabiztosan mozog a nemzetközi szakirodalomban is. A szekunder feldolgozások mellett a korabeli nyomtatott források igen széles körét is felhasználja, illetve ha úgy ítéli szükségesnek, idézi. Így szólal meg a disszertációban a megfelelő helyeken a kor több fontos szereplője, mint Kós Károly, Kriesch Aladár, Undi Mariska, Lippich Elek, Czakó Elemér, Medgyaszay István, Lyka Károly vagy Gerő Ödön. De a széles panorámán irodalmi nagyságok is feltűnnek, például Ady Endre, Móricz Zsigmond vagy Jékely Zoltán.

Az információszerzés másik fontos forrása a szóbeli közlés (oral history), illetve a személyes tapasztalás. Az előbbire példa azon visszaemlékezések sora, amelyek Észak-Erdély 1940-es visszacsatolására vonatkoznak. Hogy az esemény milyen élenken élt az emlékezetben, a jelen bíráló is megerősítheti. Talán szabad felidézni személyes élményét 1969-es erdélyi utazásáról, amikor a honvédek bevonulására több helybeli lelkesen emlékezett. Az egyikük azt is elmondta, hogy egy katonától cukorkát kapott, csomagolásán a következő felirattal: „Húsz év oláh keserűség után egy kis magyar édesség”. Fülemile Ágnes és Balogh Balázs szisztematikus terepbejárásai abban a fél évben teljesebben ki, melyet 2005-ben egy Nyárszó nevű kis kalotaszegi zsákfaluban töltöttek. Itt olyan mélységű tapasztalásra tehettek szert az életvitelről, a szokásokról, a viselkedésformákról, az emberi relációkról, ami más szakembernek aligha lehetett privilégiuma. A disszertáció ezen terjedelmes részét nehéz emóciók nélkül olvasni. Talán az sem tűnik profánnak és szentségtörésnek, ha a szerzőt és férjét – munkásságuk és elkötelezettségük okán – száz évvel korábbi elődjeikhez, a Gyarmathy-házaspárhoz hasonlítjuk. És ehhez tudni kell, hogy számtalan utazásuk – a szokásos kutatói komfortzónán kívüli mozgás mellett – személyes anyagi áldozatvállalással is járt.

Most szeretnék rátérni azon témákra, amelyekben a jelen, művészettörténész-építészettörténész opponens szorosabban véve kompetensnek érzi magát. A disszertáció vállaltan nem a hagyományos népművészet taglalását tűzte ki célul, az leginkább annyiban tárgya, hogy az általa indukált szellemi-politikai mozgásokat térképezte fel. Ennek megfelelően a régi tárgyi népi kultúra kisebb hangsúlyt kapott. A fafaragás és a

népviselő, a népi hímzés mellett – melynek tradicionális formáiról és technikáiról akár még többet is szívesen olvasott volna a bíráló – a kalotaszegi identitás másik markáns hordozója az építészet. A disszerens ennek tudatában van és részletesen tárgyal építészeti témákat. Sor kerül a régi kalotaszegi építészet taglalására is; az szerkesztési kérdés, hogy ez a rész kronologikus rendszerben szerepel-e, vagy – ahogy a disszertáció megoldja – később, a torony témájának kibontásakor. Az egyes épületek leírása és elemzése szakértelemről tanúskodik. Érdekes ezzel kapcsolatban rámutatni, hogy a témának tágabb összefüggéseit az emlékek bőséges bemutatásával egy viszonylag újabb keletű, a disszerens által nem említett kézikönyv is érzékelteti, Sisa Béla: *A Kárpát-medence fatornyai* c. munkája (Nyíregyháza – Sóstófürdő, 2001.).

A nagy narratíva egyik, ha nem éppen tényleges főszereplője Kós Károly, akinek életútja és munkássága vörös fonálként húzódik végig az egymást követő korszakokon: már jelentős eredményt felmutató építész volt az első világháború előtt, a két világháború között Erdélyben maradván az ottani magyar kultúra meghatározó személyiségeként tartjuk számon, s ezt a státuszát a második világháború utáni mostoha körülmények között egészen 1977-ben bekövetkezett haláláig megőrizte. A disszertáció – elismerve Kós kivételes életművét – a korai korszakát meglehetősen sommásan kezeli, arra utalva, hogy korábbi feldolgozások nyomán már közismert. Ez valóban így van, de az arányos tárgyalás és a teljesebb kontextus talán mégis megkívánta volna az érdemibb taglalást. Szerencsére e vélt vagy valós hiányt az építész alkotásainak képekkel történő illusztrálása valamennyire pótolja. Azonban még így is hiába keressük Kós Károly és társai egyik korai főművét, a zebegényi templomot, amely belterével egyébként előképe volt például a Szeghalmi Bálint által tervezett – és a disszertációban bemutatott – miskolci ún. deszkatemplomnak. Hasonlóképpen meglehetősen szűkösnek találja az építészettörténész opponens a Fiatalok építészcsoport bemutatását; természetesen szó esik róluk, de személyük és a magyar architektúrában betöltött úttörő szerepük hangsúlyosabb exponálásra érdemesítette volna őket. Az új anyag és technika miatt talán nagyobb figyelmet érdemelt volna – bár képe természetesen szerepel az értekezésben – egy másik kiemelkedő építészeti alkotás is, Medgyaszay István rárosmulyadi temploma, amelynek tornya a körösfői templom tornyának vasbetonba való átköltése. Megjegyezzük, hogy az építésről 2004-ben jelent meg monográfia, Potzner Ferenc szerkesztésében. A torony mint építészeti téma kiemelése egyébként igen helyes a

disszertációban. Ezen extrovertív és magasbatörő forma árnyalt és részletezőbb ikonológiai elemzését Mojzer Miklós *Torony, kupola, kolonnád* (Budapest, 1971) című könyvében adja, amelyre külön fel szeretném hívni a figyelmet. A disszerens jogosan mutatja be a budapesti Malonyay-villát, mint a Kalotaszeg művészete által inspirált kulcsfontosságú alkotást. Újabb adalék a témához a tervezőjéről, Lajta Béláról a közelmúltban rendezett, tudományos katalógussal kísért kiállítás a BTM Kiscelli Múzeumban, ahol láthatók voltak az építész által gyűjtött kalotaszegi tárgyak is. – Szeretném kiemelni, hogy az imént felsorolt megjegyzések, illetve bibliográfiai pótlások nem befolyásolják a disszertáció értékét, mindössze apróbb kiegészítések az egyébként tüzetes feldolgozáson alapuló, kitűnő munkához.

A szerző részletesen tárgyalja az erdélyi, jelesül a kalotaszegi építészet által inspirált azon templomokat is, melyeket a két háború közt emeltek Magyarországon – immár úgy kell mondanunk, az anyaországban. A korszak építészetének traktálásakor általában a hivatalos kurzus neobárok architektúrája vagy a modern mozgalom alkotásai szoktak nagyobb hangsúlyt kapni; szerencsés, hogy itt most egy másik irányzat nyer beható, más kontextusba állított ismertetést. De Kalotaszeg, illetve Erdély ihlető erejét jelzi – ahogy a disszertáció meggyőzően bemutatja –, hogy az elmúlt fél évszázad magyar építésze egyik meghatározó tendenciájának, a Makovecz Imre és Csete György neve által fémjelzett organikus építészetnek is indíttatást adott.

Ki kell emelni a disszertáció szemléletes és bőséges képanyagát. A nagy számú ábra sokféle: térképek, rajzok, karikatúrák, archív fényképek, helyszíni felvételek. Egy részük unikális, magántulajdon. A helyszíni képek zömét Fülemile Ágnes saját maga készítette, ami munkája értékének további dimenziót ad. Fényképész adottságairól tanúskodik, hogy dokumentatív értékükön túl például a tájképek a régió karakterét és atmoszféráját is remekül érzékeltetik, illetve a portrékon, az életképeken átsüt a személyes, érzelmi viszonyulás.

Az értekezés önmagában kiemelkedő tudományos értéket képvisel. A szerző teljesítményének megítélésakor azonban érdemes még egy körülményt figyelembe venni, és pedig tevékenységének társadalmi beágyazottságát. Nem csak arról van szó, hogy szakirodalmi kutatásokat és terepmunkát végzett, hanem arról is, hogy Kalotaszeg szűkebb és szélesebb körű megismertetéséhez, az emberi kapcsolatok kiépítéséhez milyen intenzíven járult hozzá. Ő és férje, Balogh Balázs fiatalok részére a helyszínen

rendszeresen nyári táborokat szervezett, de szerveztek ilyen profilú tábor Magyarországon is. Az a különleges helyzet állt elő, hogy Fülemlé Ágnes a Kárpát-medencén túl, az Egyesült Államokban mint egyetemi oktató is megoszthatta ismereteit, sőt ugyanitt kulturális eseményeket rendezhetett, ahol alkalma volt Erdély, illetve Kalotaszeg népi kultúráját nemzetközi közönségnek bemutatni. De amerikai diákokat Kalotaszeggel a helyszínen is megismertethette. Mint a Corvinus Egyetem nemzetközi tagozatának oktatója a tanmenet részeként rendszeresen vitt diákcsoportokat erdélyi tájakra. Minthogy sok éven keresztül én magam is tanítottam ezeket az amerikai diákokat a Corvinuson, módom volt megkérdezni őket egy-egy ilyen tanulmányi kirándulás után; szinte kivétel nélkül nagy lelkesedéssel számoltak be az életre szóló kalotaszegi élményeikről. Vagyis a jelen esetben nemcsak a jelölt jelentős tudományos eredményéről, hanem az ehhez kapcsolódó kivételes tanári és emberi teljesítményről is szó van.

Fülemlé Ágnes értekezése végeredményben több tudományágat felölelő szintézis Kalotaszegről, mint egy immár szimbolikus erejű néprajzi tájról. Tárgyát széles nemzeti és nemzetközi kontextusba ágyazva mutatja be. Példaszerű, sőt – hasonló mélységű és átfogó munka más néprajzi tájról tudtommal nem lévén – példaadó feldolgozás. A fentiek alapján javaslom a Tisztelt Bíráló Bizottságnak a mű nyilvános vitára bocsátását, illetve Fülemlé Ágnes számára az akadémiai doktori cím odaítélését.

2025. 03. 31.

Sisa József DSc

professor emeritus

HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet